

Д. М. Донцов

Про демагогосів або вождів народу

(з невиданого грецького рукопису вільний переклад)

Сократ — Ти так вже рано на вулиці, Кретиносе. Чи панове архонти мають пильні справи?

Кретинос — Що тебе обходять архонти, Сократе, коли ти не шануєш ні їх, ані навіть того, хто громам приказує в небі і є між богами найстарший?

Сок. — А ти певний, Кретиносе, що архонтів треба шанувати?

Крет. — А вжеж! Сам демос, сам нарід атенський їх вибрав, значить вони є найліпші.

Сок. — Найліпші? Як Тезей, Ахілес чи Геракль?

Крет. — Ну, певно, не як богорівні.

Сок. — Може як Мільтіяд?

Крет. — Одних менше, других більше, — не всім безсмертніі боги дають однаковий розум — але всіх треба шанувати.

Сок. — Отже, серед архонтів, як взагалі серед Атенців, є більше і менше мудрі, спритні, мов Уліс і дурні, як Поліфемові барани?

Крет. — Нарід не посилає баранів до еклезії, ні до Ради. Вони дістають на виборах чорні боби.

Сок. — То ти гадаєш, що мудрий архонт, як на слідуючих виборах дістане чорні боби — відразу стане бараном, а баран — коли дістане білі й засяде на кріслі полімарха чи базілевса — стане відразу мудрим?

Крет. — Того не тверджу. Я не маю такої влади, як спартанський цар; може завтра Атенці іншого на моє крісло посадять. Це право демократії, нарікати на нього я не смію. Мене дивує лиш, що ти проти вибранців міста нарід атенський юднш і що кажеш, ніби всіх їх живцем у землю сховати треба.

Сок. — Це сикофанти розпускають про мене ті чутки, я такого не говорив. Ані не снилося мені посилати шановних архонтів до Тартару. Це мабуть їх сумління мучить. Я хочу лиш Кретиносе, спитати: — коли ти потребуєш доброго кравця, чи ти не звернешся до того, хто на кравецтві найліпше знається, хочби його до того ніхто й не вибрав? І чи не шануватимеш ти його?

Крет. — А вжеж, Сократе.

Сок. — Отже, шанувати треба того, хто чогось вартий, хто знає свою справу, а не того, на кого припало найбільше голосів. Так само, хто добре запізнався зі штукою Асклепія або з воєною, той буде добрим лікарем або добрим стратегом, хочби ніхто його до того й не вибирав?

Крет. — Запевно!

Сок. — А кому бракує знання й хисту, той не буде ані добрим гіппархом, ані ескулапом, ані кобзарем, хочби й ціла Еллада його на те вибрала?

Крет. — Це само собою розуміється...

Сок. — А коли так є і в справах приватних і громадських, то чому ми мусимо шанувати вибраних нездар? Чи мало їх у вашій Раді? На щож за мудрих маємо вважати тих, що самі так себе назвали? Тільки тому, що їх посадили на архонтівський стілець? Чи через те саме сплила на них вся мудрість Кронієнка?

Крет. — Можеб ти вже обійшовся, Сократе, без питань? Чуюся серед них немов у тім лабіринті, з якого жадна Аріядна не випровадилаб. Що хочеш ти сказати?

Сок. — Що не бобами чи жеребом здобувається право рішати про громадські справи, лиш працею і вартістю. Не той, хто удає, хто є — на шану має право. Ти чув про характерника Протея й про його морських псів, що сморід з глибокого моря з собою приносять, що його поконав Уліс? Хоч як перекидався отой Протей, і в дракона, і в тигра — то не здурив нікого. По смороді пізнала його Улісова ватага; знемігся дід і піддатись мусів, нічого чарами не вдіяв.

Крет. — Чи хочеш тим сказати, що так як той Протей?..

Сок. — ...нераз і архонти роблять. Чув такий мудрагель, що Періклі всі хвалили. І ось він вже хвальків за пару драхм собі замовив — і є Періклем! Або — коли є полемархом — кінжал почепить мов Тезей — і тішиться, що другого Тезея еллінам дав! Ні до чого це все, бо скорше, чи пізніше нарід на тім пізнається. Коли від чесних зборів так пахнути буде, наче від морських псів, не допоможуть і чари. Буде їх доля долею Протея, що хоч і хитрий був, за те дурний.

Крет. — Направду, Сократе, ти вже зовсім збожеволів на старість. Осміщуєш самого себе, коли ти на найвищу Раду таке плетеш.

Сок. — Чи не схотів-би ти, о мудрий Кретиносе, розслідити і це питання — хто кого, і чим осміщує?

Крет. — З приємністю, Сократе.

Сок. — Що було-би, коли-би я зачав на площі захвалювати тебе мов геніяльного стратега, хоч ти і на коні гаразд сидіти не потрафиш; або — як доброго керманича тріреми, хоч ти здалека лиш, з горбів атенських на кораблі дивився? Чи, в разі біди, колиб моїй брехні повірили атенці й призначили тебе одним або другим, чи не наразив би ти себе на сміх, а корабель чи військо — на певну згубу, на шкodu собі й Атенам?

Крет. — Атенам — може, але собі...

Сок. — Чи не повинні отже й архонти, як ті шевці чи кобзарі, й на ділі тими *бути*, за яких бажано *уходити*? Чи думаєш, як маску уберуть, ніхто їх не пізнає?

Крет. — А, ось куди ти гнеш, Сократе! Але-ж ти розумуєш,

як правдивий кретин! Відразу видно, що в душі зітхаєш за тираном, що демократія тобі у печінках сидить. І ти твердиш, що думаєш логічно? Чи є це логіка, рівнати архонтів до шевців?! Це логічно, називати нездарою того, кого за найкращого визнав нарід атенський? Не знаєш ти його, Сократе! Архонти, кажеш, ходять в масках? Дякувати безсмертним Олімпійцям, що їх напутили! Та-ж жадний нарід за театром так не пропадає, як атенський. А чи ти бачив актора, щоб виступав перед народом без маски? Такого викпили-б Атенці вмиць! Дивитися на нього не схотілиб. А чиж ми, архонти, не виступаємо перед народом? Актор вбереться в маску і говорить, що йому наказав такий Аристофан (вибач, я знаю, він тобі допік) — і нарід тішитися, дарма, чи той у масці верзе свої слова, чи Аристофана, чи так думає, як говорить, чи говорить, як думає... То тільки в «Оболоках» ніхто не важився убраться в маску Клеона, отже сам автор ролю мусів відтворити... А позатим — кожний вбирає, яку хоче маску. Так і у нас, архонтів: один — Перікля удає, а другий — Мільтіяда, кому хто до вподоби, за нього і уходить. Не я, то ти, Сократе, осмішуєш себе!

Сок. — Примім, що так. Але тепер скажи мені, як би тобі чи кому іншому з архонтів забаглося стати, скажім, гіпархом, — то чейже не на те, щоб їхати попереду кінноти? Мабуть, що ні, бо й лучникам на конях припадає ця честь, що ідуть навіть попереду гіпарха?

Крет. — Ні, Сократе, не лиш на те.

Сок. — Ані на те, щоби до себе притягнути увагу загалу, бо і варіяти є предметом загальної уваги?

Крет. — Немудрий ти, Сократе! Невжеж ти ще не знаєш, що кому удасться пропхатись наперід, то того й уважатимуть за першого; хто-ж лишиться позаду — останнім буде. Це й зветься — репрезентація народу. Колиб ти не блукав думками в хмарах, колиб спустився з них на грішну землю, то збагнув би, що нарід завжди тебе візьме за того, за кого видаєш себе. Навіть безсмертну доньку Кронієнка — перебрану за волоцюгу — ніхто зі смертних не пізнає. Маска — то все й без неї не пографить жити демократія.

Сок. — Отже, ти думаєш, що *не* чимсь бути, а чимсь *здаватися* — є найважливіше? Що *не* розум, а сповідність ділає на юрбу? Що це вже вистане, щоб вас вона уважала за своїх — репрезентантів? Щоб шану мала до вас? Я буду дуже радий, Кретиносе, коли ти доведеш мені, що це є дійсно так.

Крет. — Нічого легшого! Ти хоч і удаєш не знати кого, Сократе, хоч бігаєш босоніж по дощі і непокриту голову на вітер виставляєш, але під тою головою, бачу, не все є до ладу... Ти хвалишся своєю мудрістю, отже ти чув про боротьбу богів із велитнями?

Сок. — Гігантомахію? Як велитні повстали проти Зевеса і менших богів?

Крет. — Еге-ж, і не забув, як Олімпійці їх зухвалість покарали?

Сок. — А вже-ж! Пустили стадо віслюків на них, які ревіли мов звірі хижії і так завзято, що велитні попросту повтікали, бо думали, що то на правду леви за ними гонять.

Крет. — Ось бачиш! Навіть гіганти втікали перед простими ослами — від страху і пошани. А щож казати про нарід атенський?! Хоч би усі архонти — як ти кажеш — ослами були, все одно їх матимуть за того, ким вони схочуть здаватися; за тих, в чию вберуться маску. Ревіти потраплять і вони незгірше. Репрезентувати теж. Демократія є під охороною безсмертних. Кожному, хто встане проти неї, Зевс чорнохмарий такого в мюзок туману напустить, що й довговухі їм здадуться хижакками. Так і з архонтами і з Радою — чи дуже мудрі там сидять, чи ні, осли чи Арістіди — нарід у те не входить: про все рішає — боби, натхнення і лютерія виборча.

Сок. — Нехай і так, Кретиносе, кретинська льогіка мабуть є вища від моєї. Але — чи вряди-годи не знайдеться у наших місті бодай один, хто-б спостеріг, від кого вуха позичили собі архонти?

Крет. — А як зробив фригійський цар Мідас, що йому причепив Апольо мстивий вуха віслюка? Вложив на них фригійську демократичну шапку... І в цілій Фригії ніхто й не догадався, що в нім не тільки вуха, а й розум був ослячий! Чи твої олігархічні симпатії на правду так тебе засліплюють, Сократе, що ти рідних архонтів маєш за дурніших від Мідаса?

Сок. — Ти байку до кінця повинен оповісти: про те, як і в Мідаса — «вилізло шило з мішка».

Крет. — Так то в царя Мідаса! Ми — свобідний нарід і наші таємниці тримати вміємо, потрафимо противників за ніс водити, мов Пенельопа захланих женихів — лігами. Потішся, Сократе, чим *хочемо* ми бути, тим і *будемо* — в очах юрби!

Сок. — Яким же способом ви робите це, мудрий Кретиносе?

Крет. — А дуже простим. Межи собою — комедії не граємо, сидимо без шапок, не удаємо ні левів, ні півбогів, ні навіть морських псів.

Сок. — А всеж від вас, мов від Протея пахне...

Крет. — Це так лише тобі здається, Сократе, більш нікому. Але як маємо перед народом виступати — шапки на голову і — вьо! Чи в Раді, чи на чолі процесій діонізьських — ричимо немов Цикльоп, коли йому Уліс випалив око. І завжди про Еяду-неню, і про те, що ми жертвенні для народа мов Перікль, на ворогів-же зухвали, мов Геракль; що про нарід атенський так дбаємо, як і Палляда, не потрафить. І вірять нам!

Сок. — Тепер я розумію. Ви попросту хвалите самих себе, мов та гречана каша?

Крет. — Ми не такі дурні, щоби *самі* себе хвалили. На те ми маємо дитирамбістів. На площі, вулицях, у храмах, в низи-

пах, на верховині і на березі морському, в Акрополі, у храмі Діоніса, навіть у Дельфах — шмигляють ті майстри, що й тебе-б ще діалектики навчили. Найліпшим зроблять кожного архонта, що свіжо вибраний, або якого треба вибрати, а їх противників...

Сок. — Як на свою коротку ціль, Кретиносе, ти не такий кретин, як виглядаєш. Але скажи, що робиш ти, коли не інші, а ти сам — сказати мусиш щось атенському народові, а не потрафиш?

Крет. — Овва, велика штука! Не тільки я, а й решта тесмотетів тримають коло себе такого граматеуса, що будь-яку промову встругне для тебе: як хочеш — проти Спарти, як хочеш — за, а мудрість в них така оригінальна, що кожний взявби автора за другого Сольона, як першого ще не читав.

Сок. — Ти промовляєш, як софіст.

Крет. — Даремне нарікають на софістів, їх штука є корисна. Бо все залежить від освітлення. Це так, як в байці про Ореста.

Сок. — Батькоубивця?

Крет. — Власне! Ти ганьбиш його, але так само, як гудити, його й хвалити можна. Коли, як ти, я скажу — «Орест — це батьковбийця!» — то колиби жив Орест, — його-б напевно Атенці заслали на вигнання. Коли-ж я доведу (софісти того вчать!), що Орест — це местник за свою нещасну мати, — то памятник йому збудують мудрі земляки. Отак мої граматеуси чи дитирамбісти: — щоб я не зробив, все буду гідний слави; щоб не зробив мій ворог — проклятий буде і народом і богами, хочби білеський був, наче морський шум.

Сок. — Я бачу, то для тебе найбільша чеснота — не бути чеснотливим, а *виглядати* на такого; не думати льогічно, а крутити розумом, мов пес хвостом, як та Алькібіядова собака, поки на глум Атенцям, їй не втяв хвоста його господар.

Крет. — Власне, як пес хвостом! Чи думаєш, Атенці тому хотіли післати на смерть Алькібіяда, що він програв виправу Сицилійську? Тому, що позбивав носи статуям Ермія? Зовсім ні! Минуть віки, минуть сто, двіста, п'ятьсот Олімпіяд; забудуть люди і про сицилійський похід і про безносого Ермія, — але поки триватиме демократія — всі памятатимуть про пса Алькібіяда! Поки махав той пес хвостом у право і вліво — ніхто і не підозривав, що його пан плянує заговор проти демократії! Це махання було символом нескутої в кайдани думки, свобідної як еллінський нарід. Коли-ж натомісць тільки цюрупалка лишилась від хвоста — тоді і взяв в підозріння Алькібіяда демос. Непорушно, мов те кермо в човні, що надає йому один напрямок, стирчала цюрупалка; ні вправо, ані вліво... Волів би його пан, обтяти голову своєму псові (не найважливіша ця річ для демократії) аніж її вічнорухливий символ.

Сок. — Дотепний ти, я бачу, Кретиносе. І цинік — перша кляса, ще більш від Каліклеса. Навіть у того не все було на язиці, що він ховав у серці. Але лишім великого Атенця з його псом.

Припустім, що ви потрафите нарід водити за ніс, неначе Пенелопа женихів. Та як водитимете ви за ніс «еклезію», оту палату, що краєм верховодить, отих граматеусів, льогографів, геронітів, промовців, судіїв з Ареопагу і стратегів, отих вибранців, без яких ні хвилини ви не утрималися би в сідлі, оту верхівку, що Атенців заступає. Що, коли знайдеться хтось серед них, от як голяр Мідаса, що зрадить таємницю: що криється під шапкою, тоді що?

Крет. — Нахабі це нічого не pomoже. На них у нас є сикофанти, що винохають змову проти архонтів навіть там, де звичай смертний їй і сліду не знайде. Це-ж вони, як лише Алькібіад став підозрливим їм (як хвіст обтяв) — придумали, що він безбожник, що він Ермієві статуї нищить, що богам безсмертним носи повідбивав і що Гераклеві ломаку вкрав. А по таким — ноги на плечі і тікай! А на упертих завжди знайдуться шість тисяч черепків (щоб шпурати їх — розуму не треба великого!): остракизму бояться гірше смерти вороги народу. Цеж завдяки отим донощикам і сикофантам поет Фрініхос тисячу драхм мусів заплатити за образу Ради. Ну, й нарешті, Сократе, для зовсім божевільних — маємо цікуту...

Сок. — Знаю, і герой зпід Маратона лиш чудом вратувався від справедливости Атенців. Знаю, карається у вас не ворогів Атен, а ворогів заздрих архонтів, та — то ворохобники, а більшість ваших сторонників, ви мабуть переконуєте, що нема чесноти без справедливости, та що найсправедливіші мужі в Атенах — ви? Ви-ж мусите приятелів любовію єднати?

Крет. — Ми так і робимо, Сократе, коли знайдемо відповідних і коли проти них ні ми, ні боги нічого не мають.

Сок. — І чи дають вони себе намовити?

Крет. — Ще як! Ми маємо для кожного свобідного (хоч бідного) Атенця, що йде на збори — драхми і оболі (це зветься в нас *теорікон*), крім того почесні карти вступу на Діонізійські й Панатенейські свята і походи (наш люд їх любить), чи до «Одеону», де можна й посміятися й поплакати. А від часів великого Перікля — ще й мішок муки дістати даром. Ми не скупці — як ті тирани, не гордимо народом, як олігархи. Завжди йдемо йому назустріч в його потребах. За те й шанують нас.

Сок. — То ти розцінюєш приятелів немов рабів, що платиться за них нераз і цілого таланта.

Крет. — А вжеж! Тому й не щадимо талантів. Хто пригортає до себе таланти, не повинен щадити талантів. Зрештою і це не завжди потрібню. Тобі й прихильникам олігархії і не в гадці, скільки серед щирих демократів є — Нарцисів. А може твій старечий розум вже забув, ким був Нарцис?

Сок. — Як можу я забути те, з чим спотикаюся щодня? Нарцис — цеж син річного бога, що себе вгледівши у зеркала ріки, так в собі закохався, що зовсім непритомний став.

Крет. — Отож, найбільше — з гордістю признати мушу — отих Нарцисів є серед демократії. Їм і муки не треба, ані фірив,

аби казали всі: «який він гарний!» Або: «яка снага в руках!» — (коли є лучник). Коли-ж рапсод — аби казали, що він небезпечний риваль Анакреона, дарма, що здібний кілька строф лише з Гомера відписати... Учатися вони не люблять, бо мають себе вже від народження за півбогів. Творити теж вони не вміють, зате жадібні слави: раз-два і вже щоб пам'ятник йому ставляли і звеличали вище, ніж Есхіля. Такі Нарциси — такі є демократи, так люблять демос (крім себе) — що дати їм нагоду заблестіти — і зроблять все для вас. В свою снагу — у глибині душі не вірять — тому й жадні на оплески. От ми і робимо процесії Асклепія, або Великі Діонісії, ну і при тім музичні конкурси або і поетичні. А нагорода — лаврові вінці. А в Спарті — чув — там роблять пописи навіть при війську. Хто переможе, від самого полемарха нераз і мяса з кабана дістане шмат... Запевню не про їду тут ходить, лише про славу, про нагороду. Щож до неї, то завжди так виходить, що її дістануть наші приятелі.

Сок. — А чи-ж певний ти, Кретиносе, що кожний з них захоче перед вами пописуватися? І вам, а не богам, співають пеани?

Крег. — Нарциси — всі. Бо їм усе одно де не співати — чи гармодії на бенькеті тиранів, чи перед Ареопагом, чи навіть при дворі сатрапа в Сардах. Чому-ж би не співати їм і нам? Нарцис — хто йому зеркало підставить, щоб міг на себе подивитись, до того він і усміхається. Не знаєш, Сократе, ти Атенців!

Сок. — А як би хто здійняв бучу, що такий Нарцис приїхав просто з двору перського сатрапа...

Крег. — Не здімє! А здімє — не повірять. Коли Аристофан міг свої твори підписувати раз своїм імям, а раз, як Калістрат чи Фільонід, — ти думаєш, Нарцис від нього є дурніший? Так замете сліди, що й сворі Артеміді їх не знайти.

Сок. — А чи, наприклад, при дворі мідянським — їм вільно співати і про Маратон і про Плятею?

Крег. — Це мабуть ні. Там іншої вони співають. Не знаєш ти на мистецтві, Сократе. Не всеодно, якої їм співати? Аби лише слухали, і лаврами квітчали.

Сок. — Знаю, що кожний з них є спритний на слова і на пеани, чи й до діла дотепний?

Крег. — Ще як! Вони в усім услужні. Підчас засідань — відгоняють мух. А часом півня принесуть — щоб коли хто засне, збудився. Коли-ж виходимо з нарад, нам губкою з басена садали витирають.

Сок. — Добрих наступників виховує собі демократія.

Крег. — Услужних, що і батьків шанують, і про себе дбають. Отож не дивуйся, Сократе. Ти-ж сам колись казав, що панувати мають не ті, які тримають скиптр, навіть не ті, що вибрані юрбою, лише ті, що вміють панувати, еднати собі загал.

Сок. — І тепер я тверджу це.

Крет. — Так ось ми і пануємо, бо вміємо єднати!

Сок. — Кого? Співців мідянських, відгонячів мух, нарцисів, сікофантів, батьків народу в мідасових шапках?

Крет. — Але єднаємо! А ти кого зєднав?

Сок. — З прихильників Кретиноса — нікого.

Крет. — Але тепер ти бачиш, що не твоєю чеснотливістю, не здібностями й умінням єднається людей? Не мав ти рації, що плекання чеснот — коротший шлях до успіху й поваги. Бодай там, де панує демос. Бо він — клянуся Герою — занадто любить славу, процесії, шопки, підхлібство, ну і почесні білети і муки задармо. На це лише дивиться, а що осялячі вуха зпід шапки визирають... Кимсь *бути* — в демократії це пусте! *Здаватися* кимось — це все.

Сок. — Ти говорив, що вашою системою єднаєте людей і пануєте над ними. Коли — у долі, чи в недолі?

Крет. — Не розумію я тих мудроців, Сократе.

Сок. — Хочу спитати, чи залога твоєї демократичної тріреми слухняна і відважна під час спокою тільки, чи і під час бурі?

Крет. — Що хочеш тим сказати?

Сок. — Я говорив колись про це вже з Аристіном. Коли, виховуєш ти хлопця заздалегідь на такого, щоб панував, як виросте, — повинен він у міру їсти й пити? Чи, може, дбати, щоб шлунок прийнятність мав?

Крет. — Без особистих випадів, Сократе! Я ухилию це питання, це підступ.

Сок. — Так само той, хто має панувати, чи повинен опанувати сон і втому? Чи не повинен не уникати тягарів, а радо їх приймати?

Крет. — Щож Аристін на це?

Сок. — Він притакнув мені.

Крет. — Треба буде йому післати карту до «Одеону»...

Сок. — Він також згодився зі мною, що хлопець, який про це не дбає, найскорше впаде жертвою спокуси: Ксеркса, Спарти чи своїх архонтів, що хочуть розледащити нарід, ну й жолудів Цірцеї. Він притакнув, що хто уміє собою володіти, той скорше володітиме й спокусами і — другими людьми.

Крет. — Ну, то тоді-б найбільше надавалися до панування безштаньки? Несповна розуму твій Аристін, коли тобі притакнув. Не ти — *ми* робимо усе, щоб приподобатись Атенцям, *ми* — робимо шопки, *нас* — люблять сікофанти, *ми* — будимо запал до праці у народа (не до тяжкої, правда), але зате і *ми* — їх єднаємо, *ми* — і пануємо тут.

Сок. — Чим будите? Чи тим нектаром, що від нього товариші Уліса в безрогих замінились, як прутником їх торкнулася Цірцея? Ану, поглянь, чи вже не робить такого чуда з твоїми товаришами твоя демократія?

Крет. — Та чи-ж ти сам, Сократе, не твердив, що задачею філософа є вчити людей щастя, а володарів — робити їх щасли-

вими? Ми це й робимо! Так, як Цірцея? То лише твої тирани народові приписують — *в чім* його щастя. Тут — кожний має право бути щасливим по своєму, хоч-би й так, як у Цірцеї.

Сок. — Щасливі? У хліві? Пригадуєш, як заперла їх всіх у хлів та Цірцея, а на вечерю — принесла жолудів і ягід деревних. Так вони бідні в хліві з плачем і залишились.

Крет. — З плачем, не з плачем (старий дурень Гомер і тут збрехнути мусів), але — лишлись! А може їм там подобалося? Звідки ти знаєш? А втім — скажу тобі на вухо — що по коляції такий, як у Цірцеї, і повільнішими вони стають (до жолудів як звикнуть). Торкнувся прутиком — і роблять, що лише схочеш...

Сок. — Хто — «схочеш»?

Крет. — Той, що хоче! Ми...

Сок. — А може висланці Великого Царя? А може олігархи? Хто розледачиться під вашою системою, мов женихи на дворі в Пенельопі, тих всіх чекає доля — гостей Цірцеї або тих власне женихів, що Уліс їх покотом поклав серед бенкету. Пригадуєш, коли Великий Цар свої народи, лучників із Бабильону, і списоносців з Мізії, Халдейців, Асирійців, все, що носить меч уміло в Азії, — в Елладу гнав? Пригадуєш, як військо те, плондруючи храми, на Атику йшло? Пригадуєш, як Іонці й Лякедемонці з тим військом спільно йшли проти Атенців і Алькібіада?

Крет. — Арес, бог війни, ласкавий був тоді для нас. По що плетеш ти це, Сократе?

Сок. — Арес ласкавий був. Не знати, чи буде, коли таких Іонців більше знайде, що виховали ми.

Крет. — Ми?! Що значить вся ота галімата, Сократе? Де ми, а де Іонці.

Сок. — Іонці є і серед нас. Знаєш, чому вони пристали до Царя? Лізандер, попихач царський, по чотири оболи давав морцям на кораблях, Алькібіад — лише по три. Ось до чого провадять ваші «Одеони» і мука. Атенцям може та система помагає. Але нам — ні.

Крет. — Чи ти вже зовсім з глузду зїхав з своєю філософією? Для тебе — Атенці є що інше, що іншого — Атени?

Сок. — Без сумніву. Коли Алькібіад утік до Артаксеркса, Лізандр до Кіра, Тімегеній з Тебанцями ще й нас до того-ж намовляти хотів, — це може їм на добре вийшло, та не Атенам. А скільки було їм подібних! Один лише Темістокль волов'ячої крові келих випив, коли за ласку царську, за зброю мусів хопити проти Атенців. А інші, як робили?

Крет. — То винятки, Сократе. Інші — з Атенами тримали і з демократією.

Сок. — У долі, чи в недолі? З демократією! Поки була у силі. А як хитатись зачала ота демократія — а вже найперші Мідаси із архонтів — із олігархами лигалися, їм шлях в Атени торували.

Крет. — І тут ми знову винні?

Сок. — Ніхто, як ви і ваш Клеон преславний. Чи то не він зробив народ жадібним нагород, вінців, пліткарства, пусто-мельства? На те й питався я тебе — «у долі чи в недолі»? Не штука — тримати з вами, коли Мойра ласкава до архонтів. А коли ні? Тепер ти, мабуть, збагнув, Кретиносе, що я хотів сказати. Вожді народні повинні й бути тим, чим хваляться, що є. Повинні мати гарт і нарід гартувати, щоби відпорним був він на спокуси, звідки-б вони не йшли. Інакше ваша череда — при першій нагоді — від вас пятами наживає.

Крет. — «Гарт», «гарт». Прагнеш може зробити спартанців з нас? Щоби ми стали іншої породи?

Сок. — Власне. Інакшої породи! Богато де-чого навчилося-б у Спарти, я думаю в тій, давній, яка боролась спільно з нами за еліську справу... Не схлібляти масі, не кріслами у Раді собі сторонників єднати! *Вести* нарід, не плестися за ним в хвості (варвари знаються на цім, хоч менш за нас культурні); йому прикладом служити так, як для нас Геракл і Тезеї. Не вказувати пальцями на себе, як на богорівних, а старатися зрівнятись з ними. Нам треба, Кретиносе, щоби ідея, яку вкладав у вислів «муж атенський» — Гомер, живою стала.

Крет. — Якби я так зачав над чеснотою міркувати, як робиш ти, давно-б вже стуманів, як Пітія у Дельфах, що диму наковталась. Хто слухає ідей — не слухає нас. А це-ж є найважливіше. Добрі Атенці — не ятрять ран: ні родичів, ні земляків, ні рідної країни. Стараються прикрити їх від заздрих очей варварів. Що хорий мозок мав нераз один чи другий, що зле калькулював, що помилявся? — Всі ми люди, а до своїх — поблажливими треба бути. Надто коли покаються.

Сок. — Занадто часто каються. Хорим — потрібно лікаря, а тим, що помилялись — суду Ареопага. Де вивчився ти тих софізмів? Мабуть дискутував з неодним з тих словоблудів. Невже ти дійсно думаєш, що їм прощати треба? Тим сікофантам і підніжкам царським, які тріреми будували Сардам і їм служили радою? А як програли, пробачення просили, і вже знова в архонтах? Їх шанувати? Тільки тому, що лестю, оболами, мукою і крутієм пошилися в репрезентанти Еллади? Чи треба ждати, щоби твої репрезентанти так занечистили твою господу, як Овгій свої стайні? Щоби й Геракл вже не поміг? Ні, карати треба їх, картати; коли вони винні, за вуха довгії їх вивести на двір... Треба, щоби на ваших кріслах сіли інші, яких на правду варта шанувати, які є чимсь не лиш тому, що вбралися в архонтівську хламиду. Тепер ти зрозумів моє питання, — оте, з якого почалась наша розмова: кого і за що треба шанувати? Тепер либонь второпав, до чого я розмову ту провадив? Мойра жартів не знає, ані ваги. Пізніше, скорше — але впаде її тяжка долоня на тих, на кого впасти мусить.

Крет. — Клянусь Герою, тепер я розумію, Сократе, тих,

що тебе заразою ходячою вважають. Память славних Атенців зневажати тільки за те, що, шукаючи добра Атенам, не раз блукали думкою і чином, немов морці по Гелеспонті, не знаючи, де північ, а де схід? Або то легко було вгадати, хто буде зверху — Сарди, Іонці чи Темістокль? По чиїм боці захоче стати Арес? Хто — з припоручення Зевеса — прийде до нас — Рада чотирьохсот, тирані чи Клеон? Тепер тебе я наскрізь бачу! Мелітій і Лікон правду говорять. То ти — паливодів цькував, Ермієві обтяти носа, архонтам — вуха! То ти — зробив безхвостим пса Алькібіада! Ти — неависнику демократії, безбожнику, що нарід баламутиш! Стережись, Сократе, не втекти тобі від черепків!

Сок. — Чи то вам щось pomoже? Нарціси й льогографи тебе не охоронять в тяжку годину, ні архонтів. З шкіри волової списа не зробиш, Кретиносе. Його кують з заліза, а деж ті твої ковалі? До себе і до земляків лагідним хочеш бути? Щоб не здійснилися слова Епіхермоса: «хто прагне м'яккого, опиниться на твердим».

Крет. — Знов ті цитати. Як вони мені обридли! І випорпаєш все найпаскудніші строфи. Чи завжди ти казатимеш ту саму проповідь, яку уже від літ від тебе чую?

Сок. — Мене про це вже Гіпіяс питався. Певно, що ту саму і — що ще гірше — про ті самі предмети. А ти, мабуть, коли ведеш розмову про ті самі предмети, ніколи не кажеш те саме?

Крет. — Річ ясна, я завжди прагну сказати щось нове.

Сок. — Про річі, які знаєш? Коли наприклад я тебе питаю, з кількох букв складається імя «Сократ», — чи скажеш, що з шістьох, а завтра — з десятих? Або, що чотирикутник має чотири боки нині, а завтра — п'ять чи три?

Крет. — Певно, що ні, це правди знані всім. Але твої, Сократе...

Сок. — Незнані? Коли незнані — їх треба пригадати (бо кепська пам'ять у Атенців легкодушних). Коли-ж знані — чого обурюєш ти?

Крет. — Лишім! Ти досить вже дурними запитаннями намагався мене й інших в кут загнати. Тепер вже я — питатиму тебе: скажи, який же твій систем, Сократе? Чим ти хотів би зеднать Атенців і їх відпорними зробити на ударі Мойри? В чім бачиш ти чесноту?

Сок. — Я вже сказав. В тім, в чім Епіхермос. Знаю, цитати тобі не смакують, ані твоїм нарцісам. Коли пустити в непам'ять Софокля чи Епіхермоса, або вчинки Уліса, то кожний граматеус — Сольоном заблесе серед невибагливих земляків. А зацитуї Сольона чи отих двох — і всі побачать, що славний граматеус не розумніший від Протейового пса... Та вже лишім Епіхермоса. А чи ти знаєш, що сказав Сольон? Він не вагався — «еднать насильство з правом», яке-б «картало кожду провину». Коли-б — казав він — «хтось інший, хитливіший держав в руках стерно держави, шукаючи хісна для себе, ніколи-б він в руках не утри-

мав народа. Бо той — завжди хитливий — раз прислухався би до голосу одних, раз — других». А і Лікурґ...

Крет. — Ще і Лікурґ?! Чогось дурнішого не міг ти вигадать, Сократе? Суворістю не дати ради атенській шатости. Атенець любить лежати на піску, під сонцем, над морем (коли не йде на віче чи в театр) — і фіґи їсти. Що йому Лікурґ?! Не забувай: Лікурґ походив — в одинацятім коліні — просто від Геракля (стопроцентовий грек і найчистіша раса!). Лише той родовід, ота повага, зробили те, що за усі його реформи, вдячні земляки — одно лиш око вибили йому: протекцію у Зевса мав! Чи ти напrawdę думаєш, що нас кортить так дуже сліпими стати, мов той Поліфем? Ми не такі амбітні! Нарід наш любить, щоб йому схлибляли, виборці — теж, вибранці — щоб провини прощали і звітів не жадали, щоб не забували про них, як десь колись знайдеться вільне крісло (мягкеньке, не тверде!) — ну, й щоб шанували їх...

Сок. — Щоб мухи відганяли.

Крет. — А вжеж. Щоб вух не обтинали. Атенця еднати треба лагідно, ніколи гвалтом, і навіть найкращу думку — так йому нечутно підсувати, щоби її взяв за свою. Бо в нього в голові, від тих думок гуде, мов в вулицю. Яка є його власна — він сам того гаразд не знає, йому довести треба. І добре так, немає власної — то нашу легше прийме.

Сок. — Або й чужу.

Крет. — »Свою«, »чужу«! Який то має глузд, Сократе? Яка найкраща — та й є своя, хоч би й була »чужа«. Й свою не треба гвалтом накидати, а часом і чужу пошанувати. Ти сам казав, Сократе, що треба — справедливим бути насамперед; насильство-ж і примус, — і справедливість, — себе взаємно виключають.

Сок. — Скажи, Кретиносе, чи це є справедливо, що люди продають себе взаємно у неволю?

Крет. — Я думаю, що ні.

Сок. — А коли-б хто мешканців чужого міста, які Атенам кривду заподіяли, продав в неволю, чи було-б це справедливо?

Крет. — То інша річ, то на війні, і проти варварів. Але щоб справедливість еднати з суворістю, з примусом таки супроти власних земляків, про це я ще не чув.

Сок. — Ну, то почувеш. Коли, скажім, хорій дитині, ти даси захити лік? Чи не даси його, хоч би вона й пручалася, силоміць? І чи це буде справедливо?

Крет. — Я думаю.

Сок. — А коли приятель твій чи брат, життя себе позбавити захоче, і з рук його ти вирвеш меч, теж силоміць — чи зробиш справедливо? Чи справедливо, наприклад, скувати божевільного — хоч би і проти волі?

Крет. — Здається...

Сокр. — Ось бачиш! Я цю розмову вів уже з Евтидемосом

і тішуся, що й ти тої самої думки. Отже, примус, суворість — і справедливість, не завжди себе виключають? Навіть тоді, коли йде про власних горожан. Тепер ти зрозумів Лікурга? Зрозумів мене?

Крет. — Так! Тепер тебе я зрозумів, Сократе! Тебе, ну і Аристофана. Він правду каже, що твоя наука, то тільки вчить дітей іти з батьками на вулачки.

Сок. — Чи в тих прикладах я говорив про батьків? Жарт на бік, Кретиносе. Нарід атенський потребує ліків, суворих ліків, архонти — теж. Нарід атенський потребує гарту, не поблажливості, ані підхлібства, ні брехні; нарід атенський потребує лікарів суворих і відповідальних, не знахорів чи шахраїв, не підлизайлів, не варіятив, не сикофантів, не граматеусів, що кожному — для власної користі — пеани готові скласти; не самозакоханих нарцисів, не волоцюг із Сард в Аteni і з Атен до Сард (це має бути приклад для народу?!). Нарід атенський задовго забавкою в руках архонтів довговухих. З ними він є наче отара овець без цапа. Ще трохи — і він не розрізнятиме — що чесне, а що ні; що праця, а що — бляга; що служба для народу, що — вислугування ріжним тесмотетам; що сміла думка, що — крутість. Коли ця забавка демократична ще трохи потреває — це буде самогубство. Піти архонти мусять і іншим місце уступити. З рук самогубця треба вирвать меч, хоч би й силоміць. Інакше не зазнати вам ні ласки Олімпійців, ні Ахерона, що вже йде на вас. Інакше залишаться Аргос, Мегара, Тесалія, ну і Аteni, але Делійського союзу вже не буде, ні Елляди... Коли-ж ти хочеш панувати в Елляді...

Крет. — Хто каже про пановання?

Сок. — Ти знаєш, що в Азії панують Перси, під ними — є Сирійці, Фрігійці і Лідійці. В Европі — панують Скити, а підвладні їм — Меоти. Як ти гадаєш, кому з тих всіх на світі приемніше?

Крет. — Але-ж Атенці не є рабами! Я думаю, що є середній шлях: ні панувати, ні рабами бути, бути — свободними. Чи-ж не свобода нарід веде до щастя?

Сок. — На жаль, земля це не Олімп. Інакше боги урядили світ, в яким живемо, аніж тобі здається. Стежок середніх в нім нема. Коли-б твій шлях в царство свободи, який не йде ні через панування, ні через рабство, — не проходив би через люди, ти мав би рацію. А так — спитайся Арістіна, я з ним про це говорив — нічого не поробиш: хто не є персом — є сирійцем, хто не скітом — меотом є. Третього немає.

Крет. — Знов ка-зна-що верзеш, Сократе. Не люблю я екстрем. Я лиш хотів би: сіяти, садити дерева й жити. Чи це мені не вистане?

Сок. — Запевно, лиш часто урожай не ти збиратимеш, ну і дерева стинати може буде хто інший. Хто мріє, щоб Олімп звести на землю — немилосерно з того глузує Доля. Нас вона

карає тим, що м'яккі ми — і тілом і думками, ледащими заскоро стаємо, ну і ще скорше віримо облесливим словам. Коли-ж від них розмнякне тіло й мозок, — хоч голими руками нас забирай. Середній шлях ахайська вибрала собі ватага, що повертала з Трої. Відпочити по подорожі й розгоститися на Єйським острові, у доньки Геліуса їм забаглося. А хіба знаєш, що та донька зробила з іншими і з ними... От, як Гомер писав:

*В пущах та нетрах були камяні палаци Цірцеї,
Вкруг тих палаців вовки і пустельній леви блукали.
Їх приручила сама, обпоївши всіх зіллям поганим.
Наших побачивши, звірі не кинулись, не загарчали,
А повставали і довгими враз замахали хвостами,
Як ото лаццаться коло хазяїна свого собаки...*

Так і Атенці — земля родюча і пекуче сонце ледащими нас поробила. Дуже вже прагнемо ми відпочити, легко даємо себе приручити. Ну, а тоді хоч би вовком ти був, то так закиваєш хвостом, мов останній собака. Так знущається Доля над тими, що на землі запровадити хочуть Олімп, що тілом за м'яккі, що вигоду кохають. Так, не один Атенець мостився, замість базилевса засісти на кріслі у Раді або при столі Цірцеї, а знайдеться — в хліві... А що й легковірні ми, ліново працює в нас мозок, — то й на обіцянки нас ловить Мойра. Так і Мельобій і Фтодор, намовлені Лякедемоном, царським союзником, — знесли твою демократію одним замахом: хитрі були, все «середнім шляхом» простувати хотіли; думали, запровадять в Атенах олігархію, то візьме і Цар їх в опіку. Узяв, нема що й казати... А чи ти забув, як баламутив всіх Мардоній, що й храми здвигнути прирік, що перси зруйнували, і мури направити у місті? Бодай не слухали би їх Атенці!

Крет. — Певно, Атенці не мудро зробили, касуючи народоправство, але-ж Мельобій і мудрого міг щось сказати! Чи треба було його зараз укамянувати, як дурні салямінці Лісіда? Народоправство — всі погляди і всі думки шанує. Атенці свободні, їм слухати кожного вільно. Правди шукається скрізь — направо, наліво, в Мельобія чи в Темістокля. Правда, звичайно, лежить посередині. »Бодай не слухали би«... Не тяжко вуха заткати. чи тільки — мудро?

Сок. — Не знаю, чи мудро, за те, певно, безпечно. Фтодори — це так як Сірени. Не лиш за Гомера водились вони, водяться й нині, і завжди чарують вони (це із Гомера):

*...людей всіх, коли хто прибеться до них ненароком.
Хто несвідомий наблизиться к ним і їх голос почує,
Ціх-от Сірен, вже для того ні жінка, ні діти дрібненькі
В радість не будуть, бо їх він ніколи уже не побачить...*

Замучують його Сірени. Несвідомі Ахайці того не знали. На щастя — знав Уліс: що кожний, хто вуха наставить сіреновим пісням, відразу-ж загине. Тому й приказав — так порадила йому

богиня — всім своїм хлопцям, вуха заліпити воском, щоб хтось на пісню Сірен не зловився. Бачиш, часами і вуха заткати — не кепсько.

Крет. — Але Улісові вільно було прислухатися пісні?

Сок. — Бо до щогли себе привязати звелів цупким посторонком. Щогла — це є власна думка, тверда й непохитна. Думка, що нею натхнув Кронієнко Атенців, що тільки на неї вони уважають, а на іншу — лиш воск в ухах мають; це — віра, що тільки вони — від богів походять, що решта — варвари; що »мужі атенські« — і тілом до богів повинні подібними бути, а не до безрогих, — і думкою: простим іти шляхом, суворі для себе й для інших, невразливі на голос — ні доньки Геліоса, ні підступних Сірен, ні на жадні спокуси, — послухні тільки голосові Зевса у серці. От що я думав, коли говорив про Лікурга. Ось в чім — моя справедливість, ось що хотів я сказати, і Епіхермос: — »прагнешь м'якого, на твердім знайдешся!« Ось в цих засадах треба плекати духа нових, молодших Атенців, щоби не вийшли Нарціси з них, ані Мідаси...

Крет. — Щоб стали людьми іншої породи?

Сок. — Не такими, як ви.

Крет. — То довго треба ту нову рослину виростати?

Сок. — Напевно довго. Що довго розвивається, довго й живе, Кретиносе. Але такої рослини — мабуть і Мойра вирвати не зможе: міцне у неї коріння.

Крет. — Та заки виросте, що болю натерпиться! Така курація, та це-ж не переливки, Сократе! А — головне — що зовсім безпотрібна. І про Цірцею набрехав Гомер. Вона хоч злісничка, та добра. Зачарувала хлопців, правда, але хутко-ж чари й зняла. Лише короткий час безрогими ходили.

Сокр. — Довго чи коротко — велика ріжниця? Хто раз у саж загляне, на тім то лишиться.

Крет. — Ні, Сократе, Олімп — гнівливий, правда, але й по-блажливий. Він не запише цілому народові такої курації, щоби на нім аж шкіра тріскала. Думками ти за хмарами літаєш, — але запевно, не радились твої думки з богами.

Сок. — Все, що вродилося, — терпіти мусить, Кретиносе. Так зарядила Доля. Чи мало терпіли ті, що з Леонідом ішли? Ті, що їм рани припікають чи ногу відтинають ескулапи? За те, хто ту курацію пройде, стає як із заліза.

Крет. — Краще її уникнути. Ані занадто, ані за мало, повір, Сократе, це найліпше. Посередині!

Сок. — Посередині... і Прошмигнути між Скілею й Харивдою?

Крет. — Власне, між ними, ні занадто вправо, ні занадто вліво.

Сок. — Скіля і Харивда! Чи-ж ти не знаєш, що перед Улісом жаден моряк не міг похвастатись, що з човном тудою проїхав і цілий лишився. Коли плив там Уліс з товаришами,

*Звідсіль від них була Скіля, а звідтіль безсмертна Харивда
с клекотом страшним вбирала у себе солоную воду,
а як назад виругала, то море усе клекотіло...*

Не наближатись до неї, коли Харивда воду у себе вбирала — рішився Уліс; ближче до Скілі тримався (не їхав посередині), її оминув, а тоді — повз Харивду, що вже воду назад виругала. Аж шістьох Скіля з ватаги вхопила, але ліпше було:

шість утеряти товаришів, ніж погубити всіх разом.

Біль страшний завдала ватазі Уліса та втрата, але на чисту воду він вивів човен з залогою. Ти-б, Кретиносе, хотів переплисти без болю посередині? Таким безболісним боги не створили наш світ... в нім чекає на тебе не одна Харивда... Та не тільки в Харивді. Як від неї Ахайці втікли, то знову згубила-б їх їхня вдача, колиб не Уліс. Так хлопці його благали, щоби пустив їх на забаронений острів святий Геліуса! »Так (пише Гомер) утомилися всі від роботи й без сну«, так забажалося їм на острові »собі зготувати смачную вечерю«! Та Уліс радив їхати дальше, хоч і кричав Еврільох — що на березі є безпечніше, що їх згуба чекає, якщо »від землі віддалившись, підуть блукати по туманному морю«... Якраз навпаки: море непевне — їм захистом стало, а згубою — певна земля. І тут, Кретиносе, готове було справдитися прислів'я: »хто прагне м'яккого, опиниться на твердїм«, коли-б не той Уліс. Він вратував їх вдруге. Тому, що — як товариші немудрі йому докоряли — »злюкою« був, »що на нього десь втоми не було«, що в нього »мабуть все чисто з заліза, як тіло, так серце« було... Не в голові йому було — ні відпочити, ні золота середина, яку ти так любиш. Твердий був він для себе й для хлопців. Поблажливість губить людей, згубила архонтів і демократію, згубить і Атени.

Крет. — Уліс, Уліс! Коли-би не Палляда, не втяв-би він нічого, той твій Уліс. Зовсім несправедливо розрекламував його Гомер. Наших шляхів боги й богині доглядають. Я так гадаю, що не на себе, а на їх поміч треба спускатися.

Сок. — Боги! Що є боги? Що любо Зевсові, того не терпить Крон. Чим тішиться Гефайст, те ненавидить Гера. Та й Посейдон нераз береться з Зевсом за волосся. На кого-ж з них спускатися?

Крет. — А все-ж вони нам, смертним, допомагають.

Сок. — Славні помічники! Тільки високо в хмарах сидять вони. На себе самого спуститися певніше.

Крет. — То ти вже і богів безсмертних зневажаєш? Яким ми статуї ставляємо і храми; яких на свідків кличемо, як маємо прийняти важну постанову; яким процесії уряджуємо й гекатомби?! Боятися ми мусимо їх і шанувати, бо від волі Зевса — усе залежить. А коли ти вдаєш, що цього не капуєш...

Сок. — Не гнівайся, Кретиносе. Я — богів шаную і — без жартів — боюся їх. Я хочу лиш спитати, як їх шануєш ти й твої?

Крет. — Як виявляємо ми їм пошану? Хіба-ж не знаєш? Ми їм складаєм гекатомби, палимо стегна бичачі. Жертв, що при-

носяться богам в Атенах, — не бачив ти в цілім Ахайським краю, ні у Пільосі, ні в Аргосі, ні в Мікенах.

Сок. — Тай тільки? Щоб тільки дим здіймався до неба? В тім і вся пошана, весь страх? Я інакше розумію, що значить — »богів боятися«. Для мене богів боятися — це значить не бути таким безпечним, як ти, Кретиносе, ні легкодушним, як твої архонти. Це значить — не бути занадто певним, що кожного боги візьмуть в свою опіку. Певність — це мати недбальства й непослуху. Єдино страх, непевність, — загострює увагу і робить нас похопними до чину. Це мов на кораблі. Поки морці нічого не бояться — ні послуху від них не жди, ні праці. А хай надтягне буря, чи морський розбишака — і вся залога мов не та: слухняна наче діти стане і на прикази жде мов ті танцюри в хорі. Отак богів боюся я і їх шаную! Коли-б Зевс там в небі не гремів, до краю зледащіла-б людина. Про нас він дбає, щоб ми лишилися людьми, а не худобою, щоби не охлявали, щоби снагу плекали, щоб усім халепам, які нам посилає (для нашого-ж добра) — вчилися давати раду. Щоб шанувалися. За те й на шану син Крона заслугує. Хто перед Долею — все на позір стоїть, »без втоми«, »як з заліза« (мов той Уліс), той — і богів шанує і їх боїться. За те і боги ласкаві для такого. Ті-ж ваші гекатомби, стегна бичачі, голосіння — як роблять ваші базілевси — це ніщо, коли за тим нема ні страху, ні пошани. Це так, як вигуки отої Пітії.

Крет. — То вже тобі й оракули не до смаку?

Сок. — Чому, я сам питаюся у них науки: в річах, які від людей не залежать. Коли-ж інформуватися, наприклад, на Олімпі, чи мудрого чи дурня наставити командувати військом чи кораблем — то це образа для богів; питатися про справи, в яких усе від сприту людського залежить, від вміння, вправи, — це значить лиш голову богам морочити без глузду. В таких річах — повинні самі люди знати, що робити. Олімпійці не мають стільки часу, щоб так їм докучати.

Крет. — Занадто просто це, Сократе. Не від людей залежав вислід Плятеї й Саляміна. То була божа пімста на нахабах, що сплюндрували храми. Люди самі — не вдіяли-б нічого. На світі є велика справедливість, вона затріумфує завжди, за волею людей чи проти. Хоч би вони і спали, як ми на нашій Раді — а справедливість крутиться і помагає. Оракули її нам обявляють. Тому й звертаємось до них.

Сок. — А що-ж я кажу? Я тільки протестую проти думки, що ледви щось ухвалять богів загальні збори на Олімпі — те буде й виконане. Дурневі й оракул не pomoже; не pomoже віра в прикази божі тому, хто в себе сам не вірить. От Нікіас у Сиракузах згубив і себе, і цілу армію — знаєш чому? Тому, що упустив єдину, догідну хвилину, щоби катабазіс зробити і військом вратувати. Бо, бачиш, тоді якраз настала затьма місяця, а по тій затьмі — так всі оракули казали — не вільно рушитися

з місяця три рази дев'ять днів! От і не рухалися, поки Сиракузьці не витяли їх в пень. Історія нам каже, що хорий був атенський полководець в той день, тому й вагався. Тому й в словах оракула він зрозумів лиш те, що йому було миле... Так зробив Нікіяс. А як зробив Аргос? Під час святого місяця *карнея* (коли до рук не вільно брати зброї) — Спартанці, що воювали з Аргосом, сиділи тихо. Але Аргосці хотіли їм научку дати: рішили воювати. Лише щоб не нарушити традицій і приказів богів — обтяли в місяця *карнея* — чотири дні — і вирушили в поле. І святий *Карней* — святим лишився і Спартанці дістали в шкіру. Бо не вважали на »жонстеляції небесні« Аргосці... Чи тим скривдили богів? Думаю, що менше, ніж той тумануватий Нікіяс. Бачиш, що за мудрий спосіб знайшов Уліс, людина, в якій »було все чисто із заліза, як тіло так і серце« — затикати вуха. Іноді й на нездарний оракул це добрий спосіб. Він вчить ділати, не сидіти.

Крет. — Ти так про них говориш, немов-би з оракулів не олімпійські боги, а чужі промовляли.

Сок. — Так воно може й є, хто знає? Найстарший в Еяді оракул Додони — з Єгипту мав перших жрекинь. А може не тільки лиш перших? Чи ти-б послухав пророцтва жрекині, коли-б приповіла тобі, що разом з цілими Атенами маєш — ось зараз — спускатися на дно? Що такий вже — богами призначений — є біг подій, незмінний, немов закон природи, — спустився-б? Не раз ті пророцтва — нам посилають — чужі уста, або — власна безрадність. Пророцтва — то так, мов би видиво того, що статися може. *Може* — але *не мусить*. І не повинно — коли людина *на правду* того не захоче...

Крет. — Так значить нам вільно крутити пророцтвами, як забагнеться?

Сок. — Крутити — ні, лише пророцтва добре розуміти. Добре, коли вояки послушні приказам того, хто веде їх, традиціям і установам — тим лиш тревале є і наше місто. Лише сам провідник — не слухатися має, а давати прикази; так вірити в себе, щоб всі повірили, що його справа — є справою самих богів. Коли-ж його хворому мозкові здається, що боги загигель готують йому і тим, що з ним, він *вже* засуджений на катастрофу, як Нікіяс. Бачиш, Кретиносе, оракул, боги, святині, Найвища Рада, архонтська хламіда, — це установи чудові, і горе краєві, що в них не вірять. Та — все це — тільки форма, яку треба наляти змістом. Коли-ж її напхати сікофантами, нарцісами, нездарами, хвальками, туманами, як Нікіяс, чи ласунами, як Еврільох, чи Ефіяльтами — бездушна форма розпадеться, мов дім, надгрижений з середини термітом. Вашій формі бракує змісту, Атенам — »мужів атенських«, — ось що вимагає та »чеснотливість«, про яку тобі торочу.

Крет. — Ні боги, ні оракул, ні архонти, — то хто-ж лишається тобі, Сократе?! На кого, на що опертися?

Сок. — На *даймона*, що кожний з нас повинен в серці мати, на нього, що завжди стримує, коли щось злого задумуємо; що підбадьорює на добро; якого голос гучить сильніше від грізного Посейдона, й заглушує всі інші. Ти знаєш його? — Боги створили нас, отже, що їм не мило, він нам не підповість.

Крет. — Та якже-ж ти його почувеш, коли заткаєш вуха?

Сок. — Буває, що сліпець ясновидючий ще краще стежить за летом птаства і відгадає знаки Зевса, аніж зрячий. А зрештою Дельфійський бог, коли його спитали — що робити, щоб приподобатись богам, — сказав: — *перестерігати звичаї свого міста.*

Крет. — Та ти-ж якраз їх хочеш знищити!

Сок. — Ви — нищите їх, як нищиться та хата, де мерці замість живих лишилися. Хто-б взяв собі до серця той наказ Дельфійський, той не робив-би того, що робиш ти. Того-б не збаламутили — ні обітниці Мардонія, ні Сірени; той відважним був-би, того не звабила б Цірцея, ні стримало-б ніщо — прорватися повз Скілью і Харивду, хоч би і як боліло це; той слухав би лише того, що служить його місту, той вмів би і терпіти, і твердим бути, й м'яким гордувати, не потурати дурням, не дарувати шкідникам, ні в радість не впадав би від успіху, ні в розпач — від невдачі. Йому і боги були-б ласкаві (бо боги люблять смілих) — і провадили-б на всіх його путях, як того Ляертенка. Чеснота? — це не здаватися, а бути сильним — і на власний нарід, і на оракул, і на Царя, і в щасті, і в біді. Запам'ятай собі, Кретиносе. Той дух лише життя приверне замерлим традиціям елінським. Коли-ж ні — то чорний Танатос покриє й вас, і місце, де стоять Атени. Бо тікають боги з міста, що впало, або — що власти має.

Крет. — Аби лиш більше таких Атенців, як ти, Сократе, а впаде напевно. Та ми подбаємо, щоби таких, як ти, не стало забагато. Памятай, тобі бракує тільки п'ятьсот черепків, п'ять тисячів і пів вже маю певних. Бувай здоров, Сократе!

Сок. — Бувай здоров, Мідасе! Остання рада: як покличуть тебе на суд Гадеса — входи без шапки! Не з пошани, у власнім інтересі. Коли підземний бог тебе побачить з вухами твоїми — про все забуде, — що ти накоїв на землі: Мідасова оздоба — обгавина єдина, що зможе злагодити присуд. В той день напевно в Атенах буде землетрус — мабуть у перше понурий Гадес реготатись буде, а з ним і Цербер, його пес, і навіть Харон від тебе за перевіз обила не візьме. Гляди лиш, щоби, сміючись, не вивернув тобі човна.

Крет. — Не бійсь, не виверне! Мені й там добре буде, як не зле є й тут. Уміти примінитися — найвища мудрість. Але на те ти задурний, Сократе. Я йду...